

Inson falsafasi (antropologiya)

DTPI Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 1 - bosqich talabasi

Abduraimova Mohichehra Jo'ra qizi

Rahmonova Mavluda Sheraliyevna

Meyliyeva shahnoza Erkin qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Insonning paydo bo'lishi to'g'risidagi gipotezalar, Kreatsionizm va evolyusionizm, Darvinning evolyusion nazariyasining insonga oid tabiiy-ilmiy tadqiqotlarga kuchli turtki bergani, Sharq va g'arb falsafasida inson antropologiyasi, Falsafiy antropologiyaning shakllanishi va rivojlanishi, Falsafiy antropologiya insonning alohida borliq manbai sifatida kelib chiqishi, tadrijiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettirishi, Falsafiy antropologiya yechadigan muhim muammolar orasida inson biologik va ijtimoiy mohiyatining o'zaro nisbati to'g'risidagi ma'lumotlar keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: inson va tabiat, ong va ongsizlik, moddiy madaniyat, falsafiy tizimlar, inson muammosi, tabiiy jonzo, ijtimoiy vujud, ma'naviy ehtiyoj, ijtimoiy sifat.

Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va ma'naviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita tahlil qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishni topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Koinot sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga yetish borliq jumbog'ining tagiga yetish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab yetganlar. Zero Forobiy aytganidek - "Odamlar o'zlarining xos xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi"¹. O'z-o'zingni angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtdan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish

imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan.

Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zingni angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Oradan ikki yarim ming yil vaqt o'tgach, hozir ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan yechishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi. Tarixga boshqa ko'p sonli iboralar ham ma'lum bo'lib, ular vaqt, madaniyat va diniy e'tiqoddan qat'iy nazar, inson barcha zamonlarda butun dunyo mutafakkirlarining diqqat markazida bo'lgani va hozir ham shunday ekanligi, tayanch nuqtasi va hatto bilish mezoni bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir». Protagorning: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddaviylarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki o'zini bilsa, u Allohni ham bilgaydir», deyiladi. Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mutlaq borliq, insondan tashqarida esa – nisbiy borliq namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, antik davrdan boshlab insonga bo'lgan qiziqish dam kuchayib, dam

ma'lum vaqt pasayib turgan, lekin hech qachon yo'qolmagan. «Inson nima?», degan savol bugungi kunda ham avvalgidek jahon falsafasidagi o'ta muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda, insoniyatning eng o'tkir aql-zakovat sohiblari e'tiboridan tushmay va ayni vaqtda o'zining uzil-kesil, umumiy e'tirof etilgan yechimini topmay kelmoqda.

Inson har safar mutafakkirlar diqqat markazidan o'rin olar ekan, uning mohiyatini yangi tarixiy sharoitda va yangicha nuqtai nazardan anglab yetishga harakat qilib, uni qayta va qayta yangidan kashf etganlar. Pirovardida, falsafa fanida insondan murakkabroq va ziddiyatliroq predmet yo'q, desak, hech mubolag'a bo'lmaydi.

Inson barcha yaxshi fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos, betakror va barkamol mavjudot – cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining norasoligi va buzuqligi tufayli halokatga mahkum bo'lgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, Sharq mutafakkiri A.Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U “odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli hoxishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan”¹, deb hisoblaydi. Demak, Beruniy fikricha, insonning fe'l-atvori va ma'naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta'sirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo'la oladi. “Inson o'z tabiatiga ko'ra murakkab tanaga egadir. Insonning tanasi bir-biriga qarama-qarshi qismlardan iborat bo'lib, bu qismlar tobelik kuchi asosida birlashgan”². Beruniy fikricha, hamma odamlarda o'zaro bir-biriga o'xshash va ayni paytda farq qilib turadigan jihatlar mavjud. Ibn Sino, “Inson

boshqa barcha hayvonot olamidani soʻzi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi. Inson aqli turli fanlarni oʻrganish yordamida boyiydi”³, deb hisoblaydi. Forobiy fikricha, inson oʻz tabiatiga koʻra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj boʻladi. Yakka holda hech kim buning uddasidan chiqa olmaydi. “Inson shunday maxluqotki, u faqat jamiyatda oʻz ehtiyojlarini qondirishi va oliy maʼnaviy darajaga koʻtarilishi mumkin”⁴. Inson oʻz hayotining meʼmori, ijodkori boʻlmogʻi, oʻzida fozila xislatlar, isteʼdodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat koʻrsatgandagina erishadi. Inson ijtimoiy mavjudot. Yolgʻizlik uzlat uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan isteʼdodini yoʻqotadi. Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. Inson jonzot sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir. Shunga koʻra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan koʻra ezgulikka, yomonlikdan koʻra yaxshilikka, nafratdan koʻra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho neʼmatdir.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Maʼrifat davri mutafakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi fransuz J.Lametri (1709-1751) ilgari surgan gʻoyalar bilan toʻqnashadi.

Boshqa bir mashhur fransuz faylasufi – R.Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay oʻzgacha yondashuvga duch kelamiz.

U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi. «Inson, u uzoq vaqt oʻylaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyusiyaning oʻziga va choʻqqisi boʻlib, bu ancha goʻzalroqdir»⁵, deb qayd etadi atoqli fransuz faylasufi va teolog P.T. de Sharden (1881-1955).

Unga zid oʻlaroq, A.Shopengauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini taʼkidlaydi, uni «tabiat xalturasi» deb ataydi. Fransuz yozuvchisi va faylasufi J.P.Sartr (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa oʻzini oʻzi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb taʼkidlaydi.

Shunday qilib, falsafaning ikki yarim ming yillik tarixi mobaynida insonga juda ko'p ta'riflar va tavsiflar berildi, u ko'p sonli sinonimlar orttirdiki, falsafiy tahlilning boshqa biron-bir ob'ektida bunday holga duch kelish mushkul. Zero, falsafa tarixida inson:

- «aqli mavjudot»;
- «siyosiy hayvon»;
- «tabiat gultoji»;
- «hayotning boshi berk ko'chasi»;
- «hayotning soxta qadami»;
- «mehnat qurollari yasovchi hayvon»;
- «o'zlikni anglash qobiliyatiga ega mavjudot»;
- «ma'naviy va erkin mavjudot» va hokazolar sifatida talqin qilingan.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o'z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining siri, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo'lib, falsafa o'z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko'ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo'lib qoladi. Bu yerda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo'ljall beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa shuki, Inson dunyoda eng murakkab oliy mavjudod ,tabiatning yuksak maxsuloti.Shuning uchun uni anatomiya, fiziologiya, biologiya,genetika singari, qator fanlar o'rganadi.Lekin odam boshqa tirik mavjudotlardan farqli ularoq faqat tabiiy emas ,balki tarixiy ,ijtimoiy mavjudot xamdir. Uning ijtimoiy sifatleri bilan Tarix ,estetika ,etika ,ruxshunoslik, iqtisod kabi fanlar shug'ullanadi.

Adabiyotlar:

- 1.Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri ostida.-t.:Sharq,2005
- 2.Falsafa. Ahmedova M. tahriri ostida –T.:OFMJ.2006.
3. Nazarov Q.N. Bilish falsafasi._T.:Universitet, 2005.
- 4.<https://jdpu.uz>>2022